

Lucyna Aleksandrowicz-Pędich
SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Warszawa
ORCID: 0000-0001-8535-8965

**LITERACKIE FANTAZJE AMERYKAŃSKICH PISAREK
GLORII GOLDREICH I DARY HORN
INSPIROWANE POSTACIĄ MARCA CHAGALLA:
RODZINA W CENTRUM ŻYDOWSKIEGO ŚWIATA**

Obecność Marca Chagalla we współczesnej literaturze amerykańskiej tworzonej przez pisarzy pochodzenia żydowskiego wydaje się naturalną konsekwencją zarówno wielkiej sławy wybitnego malarza, pochodzącego z Witebska na Białorusi, jak i charakteru jego sztuki, w której inspiracja dzieciństwem i młodością, spędzonymi w tym ówczesnym wschodnioeuropejskim sztetlu, nadały silnie żydowski charakter. Doświadczenia życiowe Chagalla, częściowo także tułaczce i obarczone koniecznością uciekania przed dwoma antysemitycznymi totalitaryzmami, sowieckim i hitlerowskim, należą do bagażu wspomnień Żydów europejskich, którzy w Ameryce znajdowali wolność do życia, ale nie od pamięci, tej zarówno sentymentalnej – dotyczącej ziemi przodków, jak i tej przeklętej – pamięci prześladowań. Zarówno twórczość Chagalla, osadzona tak mocno w doświadczeniu żydowskiego dziedzictwa wschodniej Europy, jak i pojawianie się pisarza we współczesnej beletrystyce wpisują się w problematykę pamięci, dotyczącej pierwsze, drugie i trzecie pokolenie – emigrantów czy też ocalonych z Zagłady i antysemitycznych pogromów oraz ich potomków.

Wśród dzieł pisarek amerykańskich opublikowanych w dwudziestym pierwszym wieku znajdziemy dwie powieści inspirowane osobą i twórczością Marca Chagalla. Wyszły spod piór autorek zdecydowanie różniących się, a ich dzieła reprezentują odmienne formy powieściowe. Niemniej obie stworzyły książki, w których Marc Chagall odgrywa kluczową rolę. Co cie-

kawsze, można postawić dodatkową ważną tezę – pisząc w innych stylach i formach powieściowych, obie pisarki podkreśliły szczególne znaczenie rodziny żydowskiej i więzi pomiędzy jej członkami. Dzieje się tak w ich literackim świecie niejako wbrew inspirującej obie powieści postaci Marca Chagalla, który, jak zapewne niejedyn wybitny artysta, był skrajnym egocentrykiem, skoncentrowanym tylko i wyłącznie na sobie i własnej sztuce.

W tradycji żydowskiej rodzina odgrywa szczególną rolę, o czym zresztą wie każdy przeciętny odbiorca kultury popularnej, znający najślynniejszy obraz tradycji żydowskiej rodem z Europy Wschodniej, przedstawiony w musicalu *Skrzypek na dachu*. Rola rodziny żydowskiej w podtrzymywaniu tradycji i budowaniu więzi jednostki z własną grupą jest rozpoznawana w badaniach historycznych i społecznych. Shaul Stampfer – piszący o rodzinie w tradycyjnym społeczeństwie żydowskim w dziewiętnastowiecznej Europie¹ – zwraca uwagę, że w interesie rodziców żydowskich leżała niezależność ich dzieci, a podobnie niezależność rodziców leżała w interesie dzieci. Jednak w efekcie braku ekonomicznych motywacji utrzymywania więzi rodzinnych i łatwości, z jaką te więzi mogły być osłabiane przez migrację, jedynym sposobem na utrzymanie więzi wśród Żydów było zachęcanie do miłości, uczuć i poczucia odpowiedzialności².

Z kolei Hasia Diner w monumentalnym dziele o historii amerykańskich Żydów przypomina, że rodzina była centrum kształtowania tożsamości żydowskiej i socjalizowania dzieci w tradycyjnej kulturze, czy to poprzez oficjalną religię czy też formy bardziej luźne, ale równie potężne, podkreślające znaczenie żydowskości. Poprzez szkoły, organizacje, sąsiedztwo, atmosferę, żydowskie rodziny były nośnikami osobistej tożsamości³. Badacze obserwujący zmiany we współczesnych modelach rodzin żydowskich – małżeństwa poza własną grupą etniczną, coraz późniejszy wiek zawierania małżeństw, zastępowanie ich związkami partnerskimi, nastawienie na kariery obojga partnerów, mniejsza liczba potomstwa, rodziny LGBTQ – uważają, że tradycje żydowskiej rodziny są nadal atrakcyjne i występują w tych nowych

¹ W książce zatytułowanej nieprzypadkowo *Rodziny, rabini i edukacja. Tradycyjne społeczeństwo żydowskie w dziewiętnastowiecznej Europie Wschodniej*: S. Stampfer, *Families, Rabbies and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Oxford – Portland 2010.

² S. Stampfer, s. 30.

³ H. Diner, *The Jews of the United States, 1654 to 2000*, Berkeley – Los Angeles – London 2004, s. 306.

formach rodziny⁴. Zarówno szczególne więzi rodzinne, jak i wpływ rodziny na siłę poczucia żydowskości jednostki, to tropy obecne w analizowanych w tym artykule dziełach literackich.

Powieści amerykańskich pisarek, w których koncepcja znaczenia rodziny i postać Marca Chagalla odgrywają tak niepoślednią rolę, to *The Bridal Chair* [Krzesło panny młodej] (2015) Glorii Goldreich i *The World to Come* [Świat, który przyjdzie / Lepszy świat⁵] (2006) Dary Horn. Pisarki reprezentują zarówno różne pokolenia, jak i style pisania. Powieść Horn ma cechy literatury postmodernistycznej, podczas gdy Gloria Goldreich stworzyła w *The Bridal Chair* książkę z gatunku *biofiction* – fabularyzowaną biografię. Powieści pod wieloma względami więcej dzieli, niż łączy, ale charakterystyczne dla obu są istotna rola postaci i dzieł Marca Chagalla, zwrot ku europejskiej przeszłości narodu żydowskiego oraz podkreślenie znaczenia więzi rodzinnych.

Gloria Goldreich, urodzona w 1934 roku, jest absolwentką Breindeis University, uczelni specjalizującej się w studiach żydowskich. Pisarka pochodzi z rodziny żydowskich emigrantów przestrzegających tradycyjnych obyczajów. Zaczęła publikować powieści w latach 70., tworząc także w gatunku non-fiction. Początkiem jej kariery pisarskiej były książki dla dzieci⁶. Jako powieściopisarka popularność zdobyła powieścią *Leah's Journey* [Podróż Leah], wyróżnioną w roku 1979 prestiżową nagrodą National Jewish Book Award for Fiction. Także inne jej powieści spotykały się z zainteresowaniem czytelników, choć raczej z brakiem odzewu ze strony krytyków literackich, zapewne ze względu na praktykowany przez Goldreich tradycyjny styl narracji i przywiązanie do gatunku powieści obyczajowej.

Jak podkreśla Alice Bloom, tematem powieści Goldreich są zwykle losy kobiet, skomplikowane i wzbogacone przez relacje rodzinne, a pisarka stała się ekspertką od natury kobiecej, szczególnie kobiet żydowskich⁷. Wśród licznych powieści Goldreich jest *Kolacja z Anną Kareniną*, opowieść

⁴ S. Barack-Fishman, *Refiguring the American Jewish Family*, "Journal of Jewish Communal Service" 2014, Vol. 89, Nr 1, s. 7–19.

⁵ Powieść Dary Horn ukazała się w polskim tłumaczeniu Urszuli Gardner pod tytułem *Lepszy świat* w wydawnictwie Książnica, w roku 2007. Cytaty w artykule w większości pochodzą z tego tłumaczenia.

⁶ Goldreich, Gloria. *Contemporary Authors*, [w:] *Encyclopedia.com*. <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/goldreich-gloria> [dostęp: 7.08.2019].

⁷ Alice Bloom. Wywiad z Glorią Goldreich. „A Town... and Village Two Gloria Goldreich”, <https://www.youtube.com/watch?v=KmHmiihq9JE> [dostęp: 8.08.2019].

o sześciu mieszkankach Nowego Jorku spotykających się w klubie książki, przetłumaczona na język polski⁸. Powieść ta odzwierciedla znaczenie opisu relacji rodzinnych w twórczości Glorii Goldreich, podkreślone rozpoczęciem narracji poprzez parafrazę słynnego zdania otwierającego powieść Lwa Tołstoja *Anna Karenina*, mówiącego, iż wszystkie szczęśliwe rodziny są takie same, a każda nieszczęśliwa jest nieszczęśliwa na swój sposób.

The Bridal Chair, opublikowana w roku 2015, mieści się w kanonie wcześniejszej twórczości Glorii Goldreich. Formalnie jest książką biograficzną, ale sama autorka podkreśla jej charakter *biofiction* – prozy, w której zachowana jest chronologia oraz główne wydarzenia i postacie z życia bohaterki, ale wymyślone są dialogi, szczegóły i postacie drugoplanowe. Zatem jest w dużej mierze dziełem fikcyjnym i niezależnie od cech narracji biograficznej wpisuje się w kategorię powieści obyczajowej. Bohaterką *The Bridal Chair* jest kobieta, Ida Chagall, pierwsze dziecko i jedyna córka Marca Chagalla z jego małżeństwa z Bellą. Marc Chagall był w ciągu swojego życia związany z trzema kobietami. Bellę poznał jeszcze w Witebsku, ślub wzięli w roku 1915, była jego wielką miłością i modelką w wielu obrazach, był to związek „namiętny i silny”⁹. Bella zmarła 30 lat później w czasie pobytu rodziny Chagallów w Stanach Zjednoczonych, spowodowanego ucieczką przed nazistami z Francji będącej pod władzą kolaboranckiego rządu Vichy. Po śmierci Belli związał się Chagall na dłuższy czas z Angielką Virginią Haggard McNeil, z którą miał syna Davida. Już po powrocie do Francji Virginia zostawiła Chagalla dla innego mężczyzny. Ostatnią kobietą w życiu malarza i jego żoną stała się rosyjska Żydówka, Vava Brodsky, z którą artysta spędził ostatnie 33 lata życia.

Jak inne dzieła Glorii Goldreich, *The Bridal Chair* jest opowieścią o kobiecie, Idzie Chagall, ale autorka także szczegółowo analizuje, czy też raczej kreuje, inne postacie kobiet, zarówno znanych z życia malarza, jak i fikcyjnych. Sam Chagall jest postacią niemalże równorzędną w ilości opisów wobec Idy, co zostało zresztą odnotowane w opisach książki podkreślających, że daje, oczami córki, wyszukany, niezapomniany obraz złożonego umysłu artysty¹⁰. Nie jest artysta postacią budzącą pozytywne emocje czytelnika, a sympatia autorki powieści jest zdecydowanie po stronie jego córki.

⁸ Wydana w roku 2008 przez Świat Książki.

⁹ J. Wilson, *Marc Chagall. Biografia*, tł. J. Skowroński, Warszawa 2008, s. 42.

¹⁰ *About the book The Bridal Chair*, “The Book Reporter”, <https://www.bookreporter.com/reviews/the-bridal-chair> [dostęp: 7.08.2019].

Istotą zainteresowania Goldreich są relacje wewnątrz rodziny Chagallów, przede wszystkim ojca i córki, komplikujących się, gdy pojawiały się kolejne po matce, ważne kobiety w życiu artysty. W wywiadzie z Alice Bloom autorka powieści podkreśla silny związek pomiędzy malarzem i Idą, ich „symbiotyczną relację współzależności”¹¹. Od początku opowieść o Idzie w *The Bridal Chair* jest historią jej relacji w rodzinie, początkowo, gdy córka państwa Chagallów była nastolatką, przedstawionych z emocjonalnym wyidealizowaniem: „Było tak, jakby każdy dzień wspólnego życia razem postrzegali jako dar, a jej obecność w ich życiu, i być może swoje własne życie, jako cud”¹². Z czasem jednak relacje Idy z rodzicami, szczególnie z ojcem, są przedstawiane jako coraz bardziej skomplikowane, co zresztą sugeruje tytuł powieści.

The Bridal Chair – „Krzesło panny młodej” – nawiązuje do obrazu namalowanego przez Marca Chagalla z okazji pierwszego ślubu Idy. Jest to monochromatyczne płótno przedstawiające puste krzesło dla panny młodej, w przestrzeni ozdobionej białymi kwiatami i obrazami Chagalla na ścianach. Krzesło nawiązuje do tradycji żydowskiej, zgodnie z którą panna młoda wita kobiety-gości, siedząc na krześle w kształcie tronu. Pierwszy ślub Idy został zawarty w okolicznościach budzących sprzeczne emocje jej rodziców. Gdy Ida była bardzo młoda i zaszła w ciążę, rodzice przekonali ją do aborcji. Jednocześnie, w dużej mierze ze względu na opinię środowiska, wymogli na niej ślub z Michelelem Gordeyem (w powieści noszącym nazwisko Rapaport), z którym Ida zaszła w ciążę i pozostawała w związku. Dla wszystkich był to jednak ślub przedwczesny i obraz подарowany Idzie przez ojca oddaje stan jego ducha, poczucie pustki związanej z małżeństwem ukochanej jedynaczki zawierającym w takich okolicznościach. Obraz stał się niejednoznacznym symbolem uczucia ojca do córki i jej wyborów.

Powieść (a właściwie fabularyzowana biografia Idy Chagall) skonstruowana jest głównie wokół jej roli w życiu ojca: od nastoletniej modelki poprzez wieloletnią sprawną organizatorkę życia rodziców, a potem kuratorkę i menadżerkę ojca oraz swoistą stręczycielkę, gdyż to Ida po śmierci matki zorganizowała ojcu Virginie Haggard McNeil jako gospodynię, a następnie, w podobnej roli, Vavę Brodsky, w praktyce jego kolejne towarzyszkę życia. W tym drugim przypadku skończyło się to zresztą wyalienowaniem

¹¹ Alice Bloom, Wywiad z Glorią Goldreich.

¹² G. Goldreich, *The Bridal Chair*, Naperville 2015, s. 5. Tłumaczenia fragmentów własne.

ojca i córki, gdyż Vava postanowiła samodzielnie kierować życiem i interesami Chagalla. Ida postrzegała ojca jako kompletnie zależnego od niej w sprawach praktycznych, ale także fundamentalnych, takich jak ucieczka przed nazistami z Europy, odkładana przez Chagalla, naiwnie przekonanego, że przed aresztowaniem i wywózką do obozu będzie go chronić jego sława. Dopiero aresztowanie w łapance w hotelu Moderne w Marsylii, skądinąd zapewne przypadkowe, gdyż nastąpiło podczas policyjnej obławy na osoby wyglądem przypominające Żydów¹³, przeraziło Chagalla na tyle, że zmobilizował się do ucieczki, zorganizowanej przez Idę wraz z amerykańskim dyplomatą Varianem Fry.

Konflikt z Vavą Brodsky został przez Goldreich opisany jako dramat rodzinny ojca i córki, zmanipulowanych przez sprytną intrygantkę. Chagall postawiony jest w sytuacji, gdy musi praktycznie zerwać z córką, aby nadal korzystać z dobrze zorganizowanego przez Vavę domu, w którym może zajmować się swoją sztuką. Zrozpaczony rozwojem wydarzeń, oczekuje zrozumienia od Idy: „rozpoznała błaganie w jego głosie, zobaczyła terror w oczach”¹⁴. Ida widzi w nim przestraszone dziecko i dociera do niej, że jest wielkim, niezrównanym artystą, ale słabym człowiekiem, „Żydem, który zagrabił symbole swojego ludu, ale nigdy nie wszedł do synagogi”¹⁵. Potrafił z powodu zwykłego gniewu odrzucić własnego syna, zdradził córkę. Fragment o Żydzie, który nie chodził do synagogi, sugeruje, że Goldreich przypisuje słabości charakteru Chagalla, wyrażone w niemożności utrzymywania trwałych więzi z dziećmi, jego brakowi zaangażowania w religię żydowską. Byłoby to zgodne z przekonaniem, że podstawą żydowskiego życia społecznego jest rodzina, a jej czystość i stabilność są regulowane poprzez liczne wskazówki i przypowieści Talmudu¹⁶.

Utrzymując powieść w gatunku melodramatu, Goldreich kończy losy swojej bohaterki niezgodnie z chronologią jej dalszych wydarzeń życiowych, ale bezpośrednio po dramatycznym rozstaniu z ojcem, kreując ckliwą scenę macierzyńskiego szczęścia i małżeńskiej radości, gdy wraz z mężem (drugim, już po rozwodzie z Gordeyem/Rapaportem) Ida wychodzi do ogro-

¹³ J. Wilson, dz. cyt., s. 135.

¹⁴ G. Goldreich, dz. cyt., s. 487.

¹⁵ Tamże, s. 488.

¹⁶ K. Rygiel, *Wychowanie w społeczności żydowskiej w świetle nakazów religijnych*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2011, nr 1, s. 255–259.

du, gdzie „drzewo wiśni nagle rozkwitło nowym, wspaniałym kwieciem”¹⁷. Drzewo w rozkwicie symbolizuje nowe perspektywy (własną rodzinę Idy). Ten sentymentalny obraz kończy powieść, podczas gdy w prawdziwym życiu Idę czekało rozstanie z mężem i uzależnienie od alkoholu. Dla autorki jednakże potrzeba pokazania, że rodzina jest esencją życia jednostki, była zasadniczą motywacją w konstruowaniu biografii bohaterki. Po rozstaniu z ojcem przed Idą rozpościerało się nowe, wspaniałe życie w jej własnej rodzinie, przynajmniej w wersji powieściowej.

Bella Chagall, obszernie opisana w *The Bridal Chair*, odgrywa głównie rolę znaczącego elementu kompozycji rodziny Chagallów. Goldreich w wywiadzie z Alice Bloom¹⁸ określa żonę malarza jako typ neurasteniczny, osobę skłoną do depresji, kobietę przeżywającą głęboko los swojej rodziny. Bella z Markiem i Idą przedstawiani są jako osoby bardzo ze sobą związane. Powieść otwiera obraz niepokojącego snu Idy, przypominającego o zagrożeniach i lękach z rosyjskiego świata, przed którymi trzeba uciekać, ale siłę daje to, że córka jest razem z matką i ojcem: „rodzice łapią ją mocno za rękę [...], wyścig kończy się, unoszą się. Płyną w górę, we trójkę, dłonie złączone, serca lekkie, lecą ku niebu”¹⁹. Gdy sen Idy kończy się, w następnej scenie pisarka przedstawia sytuację rodziny, w której córka wprawdzie czuje się kontrolowana przez rodziców, ale jednocześnie otoczona ich uczuciami: „Miała szczęście, że była ich córką, ukochaną spadkobierczynią ich sławy i fortuny oraz bezwarunkowej miłości. Kochała ich głęboko w zamianę za to”²⁰. Koncepcja ukazania fabularyzowanych losów Idy Chagall opiera się na dwóch fundamentach: skomplikowanej historii rodziny Chagallów w straszliwej zawierusze Europy sowieckiej, faszystowskiej, hitlerowskiej, wojennej i powojennej oraz silnych relacji wewnątrz rodziny: miłości, przywiązania, emocjonalnych szantaży. Goldreich posługuje się tu stylem charakterystycznym dla powieści obyczajowych, eksponującym stany emocjonalne postaci, w tym silne więzi między kobietami – matką i córką.

W powieści występują nawiązania do wspomnień o rodzinie Belli z Witebska. Pojawia się postać jej brata, także mieszkającego w Paryżu, z którym Bellę łączy silna więź, mimo iż Marc Chagall unika rodziny szwagra, zbyt przypominającej mu biedę wschodnioeuropejskiego sztetla.

¹⁷ G. Goldreich, dz. cyt., s. 491.

¹⁸ Alice Bloom, Wywiad z Głorią Goldreich.

¹⁹ G. Goldreich, dz. cyt., s. 1.

²⁰ Tamże, s. 4.

Yaakov Rosenfeld powitał siostrę w nędznym mieszkaniu na rue de Rosiers. Było przesycone zapachami, jakie pamiętała z dzieciństwa, cebuli i ziemniaków smażonych w kurzym tłuszczu, mięsa duszącego się w garnku z barszczem, pierogów podpiekanych w małym piecyku szwagierki. Dla Marca ten zapach byłby odrzucający, ale Bella znajdowała w nim komfort. Przenosił ją do jej dzieciństwa w Witebsku, do wspomnień dziewczęcych lat rozpieszczanej córki zamożnego jubilera, w domu którego posiłki przygotowywała kucharka.²¹

Ten fragment przypomina, jak ważna była żydowska rodzina w warunkach życia we wschodnioeuropejskim sztetlu. Lata później, już w Paryżu, w trudnej sytuacji nieplanowanej ciąży córki, Bella zwraca się do rzadko widywanego brata, bo to on jest najlepszym doradcą i wsparciem.

Inna rodzina, której Goldreich poświęca sporo miejsca w powieści, ukazując jej oddanie i poświęcenie, to Michel Rapaport i jego rodzice. Michel jest odpowiednikiem pierwszego męża Idy, jego rodzice są skromnymi ludźmi, którzy przechodzą przez dramatyczne losy walczących o życie francuskich Żydów, zagrożonych wydaniem na śmierć przez kolaborujący z Niemcami rząd Vichy. Nawet Vava Brodsky, powieściowa *bête noire*, jest ukazana jako osoba niezwykle mocno związana ze swoim bratem. Także zresztą w prawdziwym życiu, na cmentarzu St. Paul de Vence, w jednym grobie spoczywają Marc Chagall, Vava Chagall i Michel Brodsky, nierozłączni brat i siostra. Powieściowy świat Glorii Goldreich jest inspirowany rzeczywistym znaczeniem więzi rodzinnych w kulturze żydowskiej.

Podobne przekonania o szczególnym znaczeniu rodziny można odnaleźć w powieści Dary Horn, pisarki operującej zupełnie innym warsztatem literackim. Podobnie jak Gloria Goldreich, stworzyła powieść silnie związaną z postacią Marca Chagalla. *The World to Come* (2006) wykorzystuje dwa wydarzenia związane z malarzem – współczesną kradzież jego obrazu i fragment biografii, gdy artysta we wczesnych latach 20. pracował jako nauczyciel w sierocińcu Małachówka koło Moskwy. Malarstwo Chagalla staje się punktem wyjścia do pokazania silnych więzi w obrębie rodziny żydowskiej, stanowiących podstawę tożsamości wykreowanych przez Darę Horn postaci, a akcja powieści dzieje się na tle szerokiej panoramy wydarzeń historycznych: od antysemickich czystek stalinowskich, poprzez zabarwione antysemityzmem przeżycia amerykańskiego żołnierza w czasie wojny w Wietnamie, do przestrzeni współczesnego Nowego Jorku. Poprzez

²¹ Tamże, s. 62–63.

liczne wątki narracyjne jest postmodernistyczną w duchu kompilacją gatunkową – od powieści sensacyjnej poprzez romans, powieść obyczajową z elementami fantastyki, powieść historyczną, do biografii, w której historycznymi postaciami są Marc Chagall i zaprzyjaźniony z nim, tworzący w jidysz pisarz Der Nister (Pinchas Kaganowicz).

Dara Horn, urodzona w 1977 roku (a więc wtedy, gdy Gloria Goldreich publikowała swoje pierwsze książki), jest absolwentką Uniwersytetu Harvarda, a pierwszą powieść, *In the Image*, opublikowała w roku 2002. Zarówno ta pierwsza, jak i kolejne z pięciu powieści otrzymywały nagrody i wyróżnienia. Horn jest pisarką docenianą przez czytelników i krytyków, a jej powieści są recenzowane w najpoważniejszych pismach literackich i społeczno-kulturalnych. Podkreślana jest jej pogłębiona umiejętność korzystania z tradycyjnych żydowskich źródeł i sięganie do własnych przeżyć religijnych; jej celem jest przedstawienie żydowskiej tradycji nie tylko czytelnikom żydowskim, ale znacznie szerszej publiczności²². Horn interesuje historia Żydów w Związku Radzieckim, wyniszczenie kultury i społeczności żydowskiej w epoce stalinowskiej, przeprowadzone w znacznym stopniu przez samych Żydów, uwiedzionych ideologią lepszej rzeczywistości obiecywanej w systemie komunistycznym²³. Tematyka ta pojawia się jako jeden z głównych wątków tematycznych w powieści *The World to Come*. Najnowsza powieść Dary Horn, *Eternal Life* (2018), została zauważona przez „New York Times” i nominowana do nagród literackich Simpson Family Literary Prize i Wingate Prize 2019. Powieść *The World to Come* była wyróżniona prestiżową National Jewish Book Award for Fiction za rok 2006 i recenzowana w licznych znanych periodykach²⁴.

Poruszone w powieści tematy i narracje składają się na imponującą listę: niezwykle umysł Beniamina Zyskinda; kradzież obrazu Marca Chagalla; losy żydowskiego chłopca-sieroty Borisa Kulbaka w sowieckiej Rosji w latach 20. i tragiczny koniec jego życia w roku 1952 w efekcie sowieckich

²² M. N. Bolotnikova, *A Novel Take on Eternal Life. Dara Horn breathes life into classical Jewish sources*, „Harvard Magazine”, January-February 2018. <https://harvardmagazine.com/2018/01/dara-horn-eternal-life> [dostęp: 11.08.2019].

²³ Obszernie Horn pisze o dewastującej działalności sekcji żydowskiej KPZR w artykule *The Cool Kids. Self-mutilation as a Jewish cultural strategy and the sad history of the Yevseksiya*, zamieszczonym w poświęconym kulturze i sztuce żydowskiej czasopiśmie „Tablet” (2019).

²⁴ Dara Horn Official Website <http://darahorn.com/the-world-to-come-2/> [dostęp: 12.08.2019].

czystek antysemitycznych; Marc Chagall w sierocińcu w Małachówce; spotkanie chłopca i malarza; znajomość Chagalla i pisarza Der Nistera oraz rozważania o ich sztuce; tragiczne losy Der Nistera i jego rodziny; sowiecki antysemityzm; planowe niszczenie kultury jidysz w Związku Radzieckim; szczególny związek między bliźniakami Benjaminem i Sarą; historia rodziny Zyskindów; kustoszka Erica i jej nietypowy romans z Benjaminem; los żydowskiej rodziny z okolic Czarnobyli emigrującej do Stanów Zjednoczonych; złowrodcy sowieccy agenci, których aktywność sięga aż za ocean; przeżycia Daniela, żydowskiego Amerykanina, na wojnie w Wietnamie w kontekście dramatu tej wojny spotęgowanego antysemityzmem amerykańskich żołnierzy; sztuka i fałszerstwo; terroryzm; fantastyka w duchu chasydzkich przypowieści. Recenzent książki dla „The Guardian” dość trafnie zauważył, że powieść próbuje streścić dzieje Ludzkości, jak tabliczka umieszczona na rakiecie wysyłanej w kosmos²⁵.

Wątek rodziny w powieści zwraca uwagę od pierwszego, otwierającego tekst akapitu. Podobnie jak w jednej z powieści Goldreich, pobrzmiwia w nim echo słynnego zdania o rodzinach szczęśliwych i nieszczęśliwych, otwierającego powieść Lwa Tolstoja *Anna Karenina*: „Wszystkie szczęśliwe rodziny są do siebie podobne, każda nieszczęśliwa rodzina jest nieszczęśliwa na swój sposób”. Angielska wersja powieści Horn powtarza strukturę, w której słowo-klucz „rodzina” – „family” jest użyte dwa razy: „There used to be many families like the Ziskinds, families where each person always knew that his life was more than his alone”²⁶. Sformułowaniem całego pierwszego akapitu autorka wyraźnie wskazuje, że w koncepcji rodziny zażyły współcześnie zmiany, ale nie dotyczą one jej głębokiego sensu:

Dawno minęły czasy, kiedy Zyskindowie nie stanowiliby wyjątku; kiedy świat pękał w szwach od rodzin, których wszyscy członkowie byli sobie tak bliscy, że nie dało się powiedzieć, gdzie się kończy życie jednego i zaczyna życie drugiego człowieka. Oczywiście wciąż się zdarzają relikty przeszłości – zepchnięte na swoisty margines społeczeństwa, nic dziwnego więc, iż romantyczne w swej wymowie przekonanie, że rodzina jest centrum wszechświata, zostało wśród nich zastąpione nowocześniejszym i wygodniejszym poglądem, iż nikt i nic, co do rodziny nie należy, nie ma najmniejszego znaczenia.²⁷

²⁵ F. Cottrel Boyce, *The World went away*, „The Guardian”, 19 Aug 2006. <https://www.theguardian.com/books/2006/aug/19/fiction.shopping5> [dostęp: 15.08.2019].

²⁶ D. Horn, *The World to Come*, New York 2006, s. 9.

²⁷ D. Horn, *Lepszy świat*, tł. U. Gardner, Katowice 2007, s. 7.

Zyskindowie są najważniejszą rodziną w powieści. Stanowią oś wątku sensacyjnego, czyli kradzieży obrazu Chagalla, niegdyś wyłudzonego z ich prywatnych zbiorów, ale też wiążą fikcyjne postaci z prawdziwym malarzem. Borys Kulbak, ofiara najpierw pogromu, potem antysemitycznych czystek stalinowskich, jest ojcem Rozalii Zyskind. Jako dziecko przebywa w sierocińcu w Małachówce, poznaje Marca Chagalla i otrzymuje od niego obraz. Tragiczna postać Borysa Kulbaka, spleciona z obrazem ofiary sowieckiego antysemityzmu, stanowi bolesną część wschodnioeuropejskiego dziedzictwa Zyskindów. Jego amerykańscy potomkowie to bliźniacy, Benjamin i Sara, którym autorka nadaje, często przypisywaną rodzeństwu bliźniaczemu, szczególną więź, niemalże magiczną:

Bliźnięta. Kiedy był mały, nawet mu [Benjaminowi] do głowy nie przyszło, że mógłby wieść życie odrębne od niej albo – żeby wyrazić to precyzyjniej – do głowy mu nie przyszło, że **Sara** mogłaby wieść życie odrębne od **niego**. Do śmierci ich ojca wszystko robili razem. Rano szli razem do szkoły, na lekcjach siedzieli obok siebie, rozmawiali ze sobą w jidysz, gdy nie chcieli, by zrozumiały ich inne dzieci, w domu dzielili się zadaniem domowym, a potem całymi popołudniami układali klocki w niesłychanie skomplikowane budowle.²⁸

Brat i siostra „stworzyli magiczny system porozumiewania się”²⁹, który, nawet rozluźniony w okresie dorosłości, działa w trudnych sytuacjach. Rodzina Zyskindów nie jest wyidealizowana, przechodzi trudne chwile i momenty zwątpienia. Kryzysy są przełamywane bliskością, jak w scenie, gdy Sara dowiaduje się, że Benjamin ukradł obraz, a jednocześnie oznajmia mu, że jest w ciąży. Trudna, wybuchowa rozmowa kończy się przytuleniem i poczuciem wspólnoty trojga – rodzeństwa i nienarodzonego dziecka. Podobną nadzwyczajną bliskość Horn kreuje w scenach nawiązujących do wspomnień Sary związanych z ojcem, który śpiewał jej na dobranoc kołysanki w jidysz, przed jej zaśnięciem tworząc moment ponad czasem, uświadamiający sens życia. Polega on na tym, że są dzieci i rodzice: „czas stoi w miejscu, a ty czujesz, wiesz, widzisz (mimo że masz mocno zaciśnięte powieki), że ten ktoś, wpatrzony w ciebie w ciemności, nagle uświadamia sobie, że jego życie ma sens dzięki tobie”³⁰. W poszatowanej strukturze

²⁸ Tamże, s. 217.

²⁹ Tamże, s. 184.

³⁰ Tamże, s. 139.

powieści, przerywanej dramatycznymi wydarzeniami, nader często będącymi konsekwencją antysemityzmu, kolejne następowanie pokoleń i emocjonalna zwartość rodziny, nawet jeśli krótkotrwała, stanowią oś narracji, a w szerszej perspektywie, przetrwania narodu.

Dziecko ciężarnej Sary, które otrzyma imię Daniel, zostało przedstawione w konwencji fantastyki nawiązującej do opowieści chasydzkich. Pojawia się w ostatnim rozdziale powieści jako dziecko jeszcze nienarodzone, niemniej w tym stanie przeżywające w fantastycznym świecie niezwykle emocjonalne i intelektualne doznania. Jako „the not-yet” Daniel kontaktuje się ze swoim dziadkiem, „the already-was”³¹ Daniel, i w dialogicznym spotkaniu zdobywa szczególne doświadczenia. Przekonanie o edukowaniu nienarodzonych pojawia się kilkakrotnie w powieści, mówi o tym swojemu synowi matka Borysa, a córce Sarze jej matka Rozalia, pisarz Der Nister wspomina opowieści z żydowskiego folkloru o nienarodzonych dzieciach. Tym wątkiem Dara Horn nawiązuje do żydowskiej legendy o uczeniu się i zapominaniu Tory przez nienarodzonych. Dusze są starsze niż ciało i chodziły już do szkoły³².

W stanie nie-bycia Daniel w lepszym świecie uczęszcza do szkoły, w której wyraźnie określone jest to, co ważne:

Czego uczą w lepszym świecie? Głównie historii, chociaż nie jest to historia choćby z grubsza podobna do tej wykładanej w ziemskich szkołach. Wielkie postaci, bohaterzy narodowi, cesarze i generałowie tak dobrze nam znani, nie znajdują miejsca w niebiańskich podręcznikach. Tutaj uczy się o tych, którzy są naprawdę ważni: o matkach i ojcach, ciotkach i wujkach, siostrach, braciach i przyjaciółach rodziny.³³

Nie ma zatem wątpliwości, że w uniwersum jednostki ważna jest rodzina, bo to ona tworzy jego świat i historię. Dara Horn, opisując ciężar swojej bohaterki, wskazuje na szczególne znaczenie rodzenia dzieci – są one dziedzictwem i przedłużeniem tradycji także dawno zmarłych przodków: „(...) wewnątrz Sary zachodził tajemniczy proces, podczas którego maleńkie fragmenty ich rodziców wirowały niewidoczne i milczące, tworząc nową

³¹ D. Horn, *The World to Come*, s. 293.

³² H. Halkin, *Memorabilia. The World to Come by Dara Horn*, „Commentary”, March 2006, s. 76–80.

³³ D. Horn, *Lepszy świat*, s. 358.

duszę. Każda mająca dać życie kobieta nosi w sobie cząstkę umarłych...³⁴. Benjaminowi, przechodzącemu egzystencjalny kryzys, ciąża siostry daje moment wiary w odrodzenie świata. Gdy patrzy na jej brzuch, ochraniający wnuka ich rodziców, myśli: „Czyli to jednak możliwe, ba, więcej nawet: całkiem prawdopodobne, że świat można odbudować z gruzów, a życie z potrzaskanych kawałków...³⁵. Wprawdzie właśnie wtedy w budynku żydowskiego muzeum następuje wybuch będący konsekwencją zamachu terrorystycznego, ale Benjamin przeżył swój moment epifanii.

Także postacie historyczne w powieści Horn zostały przedstawione w kontekście swych najbliższych, aczkolwiek pokazane są ogromne różnice w losie żydowskich rodzin. Żona i córka Marca Chagalla są bezpieczne i korzystają z zamożności wynikającej z jego sławy, rodzina Der Nistera stale cierpi głód, niedostatek i zagrożenia ze strony władz sowieckich. Dobrze odżywiona Ida, córka Chagalla, kontrastowana jest z wychudzoną Hodele, córką Der Nistera. Zarówno powieściowa Hodele, jak i prawdziwa córka pisarza, umierają z głodu w trakcie oblężenia Leningradu. Powieściowy Der Nister w *The World to Come* pisze o rodzinie, tworząc dzieło pod tytułem *Kryzys rodzinny*, odpowiednik autentycznej powieści Der Nistera *Di mishpokhe Mashber* [Rodzina Mashber], uważanej za jego ważne dzieło, istotny wkład do literatury jidysz. Jest to powieść przedstawiająca los rodziny, jej kryzys i upadek, poprzez skomplikowane relacje pomiędzy trzema braćmi, z których każdy wybiera inne podejście do życia³⁶. Wiernym czytelnikiem Der Nistera jest powieściowy Borys Kulbak, zabity przez sowieckie służby ojciec Rozalii Zyskind, który w sierocińcu w Małachówce poznał zarówno Marca Chagalla, jak i pisarza, i wtedy już „trafnie odgadł, który z mężczyzn (...) przetrwa wichry historii, a który zostanie przez nie złamany, trzydzieści lat później zdumiało go, iż miał rację: Chagall żył, podczas gdy Der Nister zniknął z oblicza ziemi”³⁷. Dedykacja do drugiego tomu powieści Der Nistera przypomina tragicznie zmarłą z głodu Hodele, jego córkę. Lektura książek Der Nistera uświadamia Borysowi Kulbakowi bezmiar zniszczenia kultury jidysz w Związku Radzieckim i mordowanie żydowskich artystów, którzy po prostu znikają. Mimo że on sam nie jest artystą,

³⁴ Tamże, s. 219–220.

³⁵ Tamże, s. 347.

³⁶ A. Novershtern, *Der Nister*, [w:] *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Der_Nister [dostęp: 12.08.2019].

³⁷ D. Horn, *Lepszy świat*, s. 314.

tylko inżynierem budującym mosty, zaczyna trafnie domyślać się, że zapewne czeka go ten sam los.

Tłumaczył sobie, że wszyscy oni byli przecież artystami i politykami, a kto żelazo kuje, ten się może sparzyć, wmawiał, że większość z pewnością bezpiecznie opuściła kraj, udając się śladem Chagalla do Francji. Dzięki temu było mu łatwiej żyć, być dobrym obywatelem budującym drogi i mosty, których prawomyślności nikt nie mógł zakwestionować, choć w głębi duszy cały czas wiedział, że tylko się oszukuje.³⁸

Wkrótce następuje koniec jego świata, zostaje zabrany przez tajną policję na pewną śmierć i po raz ostatni widzi swoją pięcioletnią córeczkę Rajzelę, przyszlą Rozalię Zyskind.

Po Borysie Kulbaku pozostają jego żona, córka i obraz Marca Chagalla. Obraz zostanie utracony przez rodzinę na skutek manipulacji sowieckiego marszanda, tego samego człowieka, który przyczynił się do śmierci Borysa Kulbaka. Ta strata jest symbolem traumy utraconego żydowskiego świata, wyrażanego na obrazach Marca Chagalla. Odzyskanie obrazu przez bliźniaki Benjamina i Sarę symbolizuje przepracowanie traumy, zdolność młodych amerykańskich Żydów do odzyskania tego, co zabrał im zbrodniczy, wschodnioeuropejski antysemityzm. Z drugiej strony niejasny los Eryki w efekcie zamachu terrorystycznego na muzeum stawia pod znakiem zapytania bezpieczeństwo Żydów w Nowym Świecie. Jednakże kończąc powieść rozdziałem o mającym się narodzić Danielu, wiążącym przeszłość i przyszłość, Dara Horn sugeruje, że przedkłada ponad wszystko wiarę w siłę żydowskiej rodziny wobec zewnętrznych zagrożeń.

Powieści Glorii Goldreich i Dary Horn inspirowane postacią Marca Chagalla, pomimo zdecydowanych różnic formalnych i stylistycznych, łączy przekaz o szczególnym znaczeniu rodziny dla żydowskiego losu. Widoczne jest to w rozwiązaniach fabularnych, fragmentach tekstu, zakończeniach konstrukcji losów postaci zarówno tych fikcyjnych, jak i nawiązujących do historycznych. Znaczenie rodziny ma także wymiar łączenia tożsamości żydowskiej z tradycją korzeni wschodnioeuropejskich, a te są niezwykle mocno podkreślane w malarstwie Marca Chagalla. Postacie Żydów w tradycyjnych strojach, pary żydowskich kochanków, ludzie i zwierzęta unoszący

³⁸ Tamże, s. 317–318.

się nad dachami sztetli są nieodłącznym elementem świata, którego centrum stanowiła rodzina.

Bibliografia

- Bolotnikova M.N., *A Novel Take on Eternal Life. Dara Horn breathes life into classical Jewish sources*, „Harvard Magazine”, January-February 2018. <https://harvardmagazine.com/2018/01/dara-horn-eternal-life> [dostęp 11.08.2019].
- Diner H. R., *The Jews of The United States, 1654 to 2000*, Berkeley – Los Angeles – London 2004.
- Fischman S.B., *Refiguring the American Jewish Family*, „Journal of Jewish Communal Service” 2014, Vol. 89, Nr 1.
- Goldreich G., *The Bridal Chair*, Naperville 2015.
- Halkin H., *Memorabilia. The World to Come by Dara Horn*, „Commentary”, March 2006.
- Horn D., *The Cool Kids. Self-mutilation and the Jewish cultural strategy and the sad history of the Yevseksiya*, „Tablet”, September 6, 2019. <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/290832/the-cool-kids> [dostęp 12.09.2019].
- Horn D., *The World to Come*, New York 2006.
- Novershtern A., *Der Nister*, „The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe” http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Der_Nister [dostęp 12.08. 2019].
- Rygiel K., *Wychowanie w społeczności żydowskiej w świetle nakazów religijnych*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2011, nr 1.
- Stampfer Sh., *Families, Rabbies and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Centure Eastern Europe*, Oxford-Portland, Oregon 2010.
- Wilson J., *Marc Chagall. Biografia*, tł. J. Skowroński, Warszawa 2008.

Lucyna Aleksandrowicz-Pędich

SWPS University of Social Sciences and Humanities in Warsaw

FICTION BY GLORIA GOLDBREICH AND DARA HORN
INSPIRED BY MARC CHAGALL:
THE FAMILY AS THE LOCUS OF THE JEWISH WORLD

Summary

This article refers to two novels by contemporary American writers, *The Bridal Chair* by Gloria Goldreich and *The World to Come* by Dara Horn. Created by two different authors, the novels are connected by their use of various episodes from the life of the artist Marc Chagall, born in the town of Vitebsk in Belarus. *The Bridal Chair* belongs to the genre of biofiction and describes the life of Ida Chagall, the artist's daughter. *The World to Come* is a complex novel of multiple plots in which the theft of a painting by Marc Chagall becomes a starting point of the story of the Zyskind family with many turns towards Jewish history in the Soviet Union and in the United States. The article recognizes the significance of the family in the Jewish tradition as manifested in these two novels. Fragments referring to strong family relations between characters in both novels are brought to the fore, supporting the claim of the family as the locus of Jewish identity and tradition.

Keywords: Gloria Goldreich, Dara Horn, Marc Chagall, family, American Jewish novel.